

Προκόπιος Παυλόπουλος: Το πνεύμα του Κωνσταντίνου Τσάτσου στο Σύνταγμα του 1975

/ [Επικαιρότητα](#)

Ο πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών κ. Προκόπιος Παυλόπουλος συμμετείχε στο Συνέδριο που συνδιοργάνωσαν η Ακαδημία Αθηνών και το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και την Δημοκρατία, με κεντρικό θέμα: «Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος της Μεταπολίτευσης». Στην ομιλία του, με τίτλο «Το πνεύμα του Κωνσταντίνου Τσάτσου στο Σύνταγμα του 1975: Η ιδιόμορφη επικαιρότητα των φιλοσοφικονομικών θέσεών του περί Κράτους Δικαίου και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας», ο κ. Παυλόπουλος επισήμανε, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

«Πρόλογος

Στην θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου γίνεται ευρέως δεκτό -τουλάχιστον κατά την επικρατέστερη άποψη- ότι κατά την μελέτη και την ιστορική, ιδίως, ερμηνεία των διατάξεων ενός δημοκρατικώς θεσπισμένου Συντάγματος θα ήταν εξαιρετικά παρακεκινδυνευμένο να αναζητήσει κανείς, εκτός από πολύ συγκεκριμένες ρυθμίσεις, την καθοριστική επιρροή ορισμένων εκ των πολιτικών παραγόντων τόσο της συντακτικής όσο και της αναθεωρητικής εξουσίας επί ευρέως φάσματος κανόνων δικαίου του εκάστοτε θεσπιζόμενου συνταγματικού κειμένου.

Α. Και τούτο, οπωσδήποτε μεταξύ άλλων, επειδή από την μία πλευρά η ίδια η φύση της συντακτικής και της αναθεωρητικής λειτουργίας καταδεικνύει ότι το έργο τους είναι, οιονεί εκ καταγωγής, συλλογικό, κάτι το οποίο στα δημοκρατικά καθεστώτα αποκλείει την εν προκειμένω «ενός ανδρός αρχή». Από την άλλη δε πλευρά, και αν ακόμη στο στάδιο των προπαρασκευαστικών εργασιών της συντακτικής και της αναθεωρητικής εξουσίας καταφαίνεται, κατά περίπτωση, κάποια ατομική συμβολή των συμμετασχόντων σε αυτές πολιτικών παραγόντων, η ιδιοσυστασία των εργασιών τούτων πιστοποιεί πως το τελικό κανονιστικό αποτέλεσμα είτε απέχει σημαντικά από τις αρχικές προτάσεις των προπαρασκευαστικών εργασιών είτε -όπερ και το συνηθέστερο- προκύπτει μέσα από τις διευρυμένες συζητήσεις τόσο στις αρμόδιες Επιτροπές της Βουλής όσο και στην Ολομέλειά της. Υπ' αυτό το πρίσμα θα ήταν ανώφελο και, εν πάση περιπτώσει, εξαιρετικά ασαφές να ανιχνεύσει ο αντικειμενικός μελετητής και την αποφασιστική συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου επί συγκεκριμένων διατάξεων του τελικού κειμένου του Συντάγματος του 1975. Και τούτο ανεξαρτήτως του ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος και υπήρξε ο Πρόεδρος της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής σύνταξης του Συντάγματος αυτού, και ύστερα μετέσχε ενεργώς στις συνεδριάσεις και στις εκεί συζητήσεις ενώπιον της Ολομέλειας της Βουλής, εκ της οποίας προήλθε η οριστική διατύπωση των διατάξεων του κειμένου του. Επομένως το βέβαιο είναι ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, με την γενικότερη βαθιά και διεισδυτική φιλοσοφικονομική σκέψη του, άσκησε, κυρίως εμμέσως, επιρροή στην θέσπιση ορισμένων εκ των ως άνω διατάξεων, κατ' ακρίβεια δε στην θέσπιση ενοτήτων τέτοιων διατάξεων. Αυτό προσιδιάζει και προς την όλη επιστημονική συγκρότηση πνευματικών ανθρώπων του διαμετρήματος του Κωνσταντίνου Τσάτσου, δοθέντος ότι εκείνοι είναι οι οποίοι συναισθάνονται, και δη συνειδητώς, τον πραγματικό ρόλο τους στο πεδίο σύνταξης του Συντάγματος ως παραγωγικώς επιβοηθητικό προς ορισμένες πολιτικές και νομικές κατευθύνσεις. Βεβαίως, και σε ό,τι αφορά το Σύνταγμα του 1975, κατευθύνσεις με προδήλως δημοκρατικό πρόσημο, και μάλιστα υπό το φως των θεμελιωδών αρχών της σύγχρονης

Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Επέκεινα, και με σταθερό υπόβαθρο το *credo* του Κωνσταντίνου Τσάτσου- όπως τούτο αναδεικνύεται κυρίως στα έργα του «*Der Begriff des positiven Rechtes*», Heidelberg, 1928, «*Το πρόβλημα της ερμηνείας του δικαίου*», τ. Α΄, Αθήνα, 1932 και «*Το πρόβλημα των πηγών του δικαίου*», Αθήνα, 1941- ασφαλέστερο είναι να αναζητηθούν στο Σύνταγμα του 1975 όχι διατάξεις, οι οποίες δήθεν φέρουν την συντακτική του «σφραγίδα». Αλλά πολύ περισσότερο σύνολα διατάξεων, ενταγμένα καθένα σε οργανωμένο κανονιστικό πλαίσιο, όπου η προμνημονευόμενη σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι ουσιαστικά πρόσφορη προς την κατεύθυνση της ερμηνείας τους κατά το γράμμα τους και, κατ' εξοχήν, κατά τον σκοπό τους στον χώρο της τελεολογικής ερμηνείας. Στην βάση αυτών ακριβώς των διαπιστώσεων επέλεξα να αναφερθώ, αυτονοήτως εν συνόψει, ουσιαστικώς μόνο στις κανονιστικές συντεταγμένες ενός εκ των θεσμικών πυλώνων της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, ήτοι του πυλώνα του Κράτους Δικαίου και της υπό το καθεστώς του ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Την επιλογή μου αυτή αιτιολογεί επιπροσθέτως και το ότι μεγάλο μέρος του, *lato sensu*, νομικού έργου του Κωνσταντίνου Τσάτσου - αρχής γενομένης από τις μελέτες του που αναφέρθηκαν αμέσως πιο πάνω- προσεγγίζει με μεγάλη πληρότητα τις φιλοσοφικονομικές βάσεις του Κράτους Δικαίου, της Αρχής της Νομιμότητας και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εντός του πεδίου της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

1. **Β.** Για την ευόδωση του εγχειρήματός μου έκρινα ότι το πιο δόκιμο ως προς αυτό κείμενο του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι το: «*Πολιτική. Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*» (στην 3^η, συμπληρωμένη, έκδοσή του, το 2000, ενώ η 1^η έκδοσή του ανατρέχει στο 1965, ήτοι σε εποχή προγενέστερη της έναρξης ισχύος του Συντάγματος του 1975). Πραγματικά, το κείμενο αυτό και είναι το πιο πρόσφατο αναφορικά με τις γενικότερες θέσεις του επί των ως άνω ζητημάτων, αλλά και καθιστά πρόδηλο προσθέτως τούτο: Και στις αμιγώς νομικές αναζητήσεις του ο Κωνσταντίνος Τσάτσος «πειθαρχεί», κατά την πάγια συνήθειά του, την σκέψη του μέσα στο ευρύτερο πεδίο των εν γένει φιλοσοφικών του -επέκεινα δε και των *lato sensu* πολιτικών του- θέσεων περί Πολιτείας και περί Κράτους. Άλλωστε η λογική και η φιλοσοφική μεθοδολογική συνέπεια του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι από κατάδηλη έως σχεδόν παροιμιώδης, σε βαθμό μάλιστα ώστε να αρνείται κάθε ουσιώδη υποχώρηση από αυτή, ακόμη και όταν υφίστατο την -δίκαιη ή άδικη δεν έχει τόσο σημασία- κριτική του «άκαμπτου» ή και του «παρωχημένου» πνευματικού ταγού. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο πιστεύω πως όταν κάποιος επιχειρεί, και με βάση την «Πολιτική», να μελετήσει τις θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου περί Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, Κράτους

Δικαίου και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε σχέση με τις αντίστοιχες κείμενες διατάξεις του Συντάγματος του 1975 δεν είναι επιτρεπτό να το πράξει μέσα από μία αμιγώς νομική σκοπιά. Διότι σε αυτή την περίπτωση σίγουρα δεν θα βρει εκεί, από αυστηρώς νομική μεθοδολογική έποψη, θέσεις που είτε ανταποκρίνονται ευρέως στο γράμμα των ως άνω συνταγματικών ρυθμίσεων είτε αφίστανται αυτών υπό το πρίσμα της θεωρητικώς επικρατούσας νομικής κριτικής, πολλώ μάλλον όταν, όπως ήδη επεξηγήθηκε, η «Πολιτική» πρωτοεκδόθηκε το 1965, οπότε το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος έμεινε σταθερός στο ίδιο κατά βάση κείμενο και στις εκδόσεις του μετά την έναρξη της ισχύος του Συντάγματος του 1975 αποδεικνύει ότι και ο ίδιος δεν θεωρούσε τις απόψεις του αυτές ως ερχόμενες σε αντίθεση προς το κανονιστικό του περιεχόμενο για τ' ανωτέρω ζητήματα. Επομένως, ορθότερο είναι να κατανοήσει κανείς προηγουμένως - φυσικά εφόσον αυτό τον ενδιαφέρει ερευνητικώς- το όλο φιλοσοφικονομικό οικοδόμημα του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ιδίως περί Πολιτείας και Έννομης Τάξης. Και ύστερα να αναζητήσει όταν πια το οικοδόμημα τούτο εξειδικεύεται από τον εμπνευστή του στις επιμέρους νομικής κατεύθυνσης συνιστώσες του, αν και κατά πόσον αυτές, εν τέλει και έστω κατ' αποτέλεσμα, συμπλέουν ή, τουλάχιστον, δεν βρίσκονται σε μεγάλη θεωρητική απόσταση από τις ως άνω διατάξεις του Συντάγματος, ερμηνευόμενες φυσικά κυρίως υπό το φως της τελεολογικής και της ιστορικής ερμηνείας τους. Άλλωστε ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Τσάτσος προτρέπει τον αναγνώστη και μελετητή της «Πολιτικής» να την προσεγγίσει εν συνόλω, και κατ' εξοχήν μέσα από το πλαίσιο των φιλοσοφικοπολιτικών ιδεών του περί του «απόλυτου σκοπού της ιστορίας», οι οποίες διατρέχουν το περιεχόμενό της. Αιτιολογώντας αυτή την προτροπή του ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αναφέρει, χαρακτηριστικώς («Πολιτική», σελ.17) για την πρωταρχική θέση του «απόλυτου σκοπού της ιστορίας» και στο συγκεκριμένο έργο του: «Σήμερα κρατούν θεωρίες σχετικιστικές, που αποκρούουν την ιδέα ένδς απόλυτου σκοπού τῆς ιστορίας, όπως τὴν ἀναπτύσσομε στὸ πρῶτο κεφάλαιο καὶ ἐπομένως ένδς απόλυτου σκοπού καὶ τῆς πολιτείας. Αποκρούουν δηλαδή τὸ θεμέλιο ἀπάνω στὸ ὁποῖο ἡ μελέτη αὐτὴ ὁλόκληρη οἰκοδομεῖται. Ἡ ἄρνηση ὁμῶς τοῦ ἀπόλυτου αὐτοῦ σκοποῦ ματαιώνει κάθε πολιτικὴ δεοντολογία ἀντικειμενικοῦ κύρους, δηλαδή αὐτὸ ἀκριβῶς στὸ ὁποῖο ἀποβλέπει ἡ παροῦσα μελέτη. Ἀνήκω στοὺς λίγους πού πιστεύουν πὼς ὑπάρχει μιὰ μεθοδολογία τοῦ ὀρθῶς πολιτικῶς σκέπτεσθαι, διότι ὑπάρχει καὶ ἓνας σταθερὸς ἀπόλυτος σκοπὸς πρὸς τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κατευθύνεται ἡ πολιτικὴ πράξη, ὅσο θέλομε νὰ ἔχῃ νόημα καὶ ἀξία ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου.»

I. Οι βασικές κανονιστικές συνιστώσες του Κράτους Δικαίου ως πυλώνα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας κατά το Σύνταγμα του 1975

Είναι οιοονεί αυτονόητο ότι η κατά τα ως άνω μελέτη των φιλοσοφικονομικών θέσεων του Κωνσταντίνου Τσάτσου περί του Κράτους Δικαίου και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, υπό το καθεστώς του Συντάγματος του 1975, μπορεί να καταστεί ερευνητικώς, και κυρίως μεθοδολογικώς, καταλλήλως εφικτή μόνον ύστερα από μια, σαφώς συνοπτική, παράθεση των κυριότερων δεδομένων των ισχυουσών περί τούτων βασικών συνταγματικών διατάξεων. Δηλαδή των διατάξεων του Συντάγματος του 1975 που διέπουν την οργάνωση και την λειτουργία αφενός της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και, αφετέρου, του Κράτους Δικαίου και της θεμελιώδους κανονιστικώς απόληξής του, ήτοι της Αρχής της Νομιμότητας. Πρόκειται ιδίως για τις διατάξεις που προσδιορίζουν την μορφή του Πολιτεύματος ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας με θεμέλιο την Λαϊκή Κυριαρχία κατά το άρθρο 1, την Αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών κατά το άρθρο 26 και την Αρχή του Κράτους Δικαίου και της Νομιμότητας, κατά βάση στο ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 25 και την εκεί ευθεία σύνδεσή τους με τα συνταγματικώς κατοχυρωμένα Θεμελιώδη Δικαιώματα του Ανθρώπου. Με έρεισμα το σύμπλεγμα των διατάξεων τούτων του Συντάγματος του 1975 παρατηρούνται τα ακόλουθα ως προς την Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, το Κράτος Δικαίου και την Αρχή της Νομιμότητας, διευκρινίζοντας, για μιαν ακόμη φορά, ότι το επίκεντρο των ως άνω παρατηρήσεων προσαρμόζεται σε εκείνα τα κανονιστικά δεδομένα των προεκτεθεισών διατάξεων, όπου είναι νομικώς επιτρεπτό αυτές να συνδεθούν με τις σχετικές φιλοσοφικονομικές θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου.

A. Οι Θεμελιώδεις Θεσμικές βάσεις της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας

Οι θεσμοί, οι οποίοι συγκροτούν το οικοδόμημα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, εμπεδώθηκαν οριστικώς προς το τέλος του 18^{ου} και κατ' εξοχήν κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα κυρίως στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Με βάση τους θεσμούς αυτούς η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, ως σύγχρονο σύστημα πολιτειακής οργάνωσης, προσδιόρισε και τον προνομιακό ρόλο του Κράτους, ο οποίος συνίσταται στην εγγύηση της Ελευθερίας, δια της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με πρωταρχικό σκοπό την υπεράσπιση της αξίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του Ανθρώπου. Κατ' ακολουθία αυτής της θεσμικής και πολιτικής ιδιοσυστασίας του πολιτειακού συστήματος της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας η Νομική Επιστήμη, κυρίως στην Ηπειρωτική Ευρώπη, στηριζόμενη πρωτίστως στις κατά περίπτωση

ισχύουσες ως προς τούτο διατάξεις του οικείου Συντάγματος, καθιέρωσε και ερεύνησε σε βάθος και την κλασική διάκριση του Δημόσιου Δικαίου σε Συνταγματικό Δίκαιο και Διοικητικό Δίκαιο.

1. Άρα, σε γενικές βεβαίως γραμμές:

α) Την διάκριση μεταξύ αφενός του Δικαίου που αφορά την δημιουργία του Συντάγματος και την εφαρμογή του στην πράξη, κατ' εξοχήν από την μία πλευρά ως προς την οργάνωση του Κράτους κατά το σύστημα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και της σύμφωνης με αυτήν αρχής της Διάκρισης των Εξουσιών. Και, από την άλλη πλευρά, ως προς την θέσπιση των εγγυήσεων πλήρους και αποτελεσματικής άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Συνταγματικό Δίκαιο).

β) Και, αφετέρου, του Δικαίου που αφορά την οργάνωση και λειτουργία προεχόντως της Εκτελεστικής Εξουσίας, ιδίως από την μία πλευρά ως προς την δομή της και την άσκηση των αρμοδιοτήτων των οργάνων της. Και, από την άλλη πλευρά, ως προς τους ειδικούς δικονομικούς κανόνες οι οποίοι εφαρμόζονται από τα έχοντα, ενδεχομένως, σχετική ειδική δικαιοδοσία δικαστικά όργανα που ελέγχουν, στο πλαίσιο επίλυσης των κατά περίπτωση διαφορών, την εκ μέρους των οργάνων τούτων συμμόρφωση στις επιταγές του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας (Διοικητικό Δίκαιο).

2. Από τα όσα ήδη παρατέθηκαν, και όπως ακροθιγώς σημειώθηκε, συνάγεται ότι η διάκριση μεταξύ Δημόσιου Δικαίου και Ιδιωτικού Δικαίου συμβαδίζει με την εμπέδωση της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και των κύριων θεσμικών πυλώνων της, ήτοι της Διάκρισης των Εξουσιών, του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας. Συγκεκριμένα, σε πρωταρχικής σημασίας εν προκειμένω αναδεικνύεται η αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών, της οποίας οι ρίζες ανάγονται στο έργο του Montesquieu, "*De l' Esprit de Lois*" («*Το Πνεύμα των Νόμων*»), που εκδόθηκε το 1748.

α) Διάκριση που σημαίνει, κατά τα βασικά της στοιχεία, την, έστω και εμμέσως, δημοκρατική θεμελίωση του Κράτους σε εκείνο το θεσμικό έρεισμα, σύμφωνα με το οποίο οι Εξουσίες, στο πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, διακρίνονται σαφώς μεταξύ τους. Υπό την έννοια ότι η παραγωγή κανόνων δικαίου ανήκει στην Νομοθετική Εξουσία, η εφαρμογή τους στην Εκτελεστική Εξουσία -και μόνο κατ' εξουσιοδότηση του νόμου, όπου και όπως ορίζει το Σύνταγμα, και η παραγωγή κανόνων δικαίου κανονιστικού περιεχομένου- και η εκδίκαση των κάθε είδους διαφορών κατά την ως άνω εφαρμογή των κανόνων δικαίου στην Δικαστική Εξουσία.

β) Σήμερα δεν ισχύει η αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών υπό την αυστηρή εκδοχή του πλήρους διαχωρισμού των πεδίων τους, όπως την είχε διατυπώσει ο Montesquieu. Και τούτο διότι η Διάκριση των Εξουσιών έχει, σε σημαντικό βαθμό, σχετικοποιηθεί, καθ' ό μέτρο είναι επιτρεπτή και η διασταύρωσή τους -με άλλες λέξεις η κατ' εξαίρεση άσκηση αρμοδιοτήτων της μιας εκ μέρους των άλλων δύο- εφόσον και στην έκταση που κάτι τέτοιο επιτρέπεται από το Σύνταγμα. Οπότε, και κατά την ορθότερη άποψη, η πλήρης σύγχρονη έρευνα της Διάκρισης των Εξουσιών πρέπει να συνδυάζεται με την εξελισσόμενη στην πράξη διάκριση των λειτουργιών. Την αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών καθιερώνει, στις γενικές της γραμμές, το Σύνταγμα, οι διατάξεις του άρθρου 26 του οποίου ορίζουν τα εξής: «*1. Η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. 2. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση. 3. Η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια· οι αποφάσεις τους εκτελούνται στο όνομα του Ελληνικού Λαού.*»

B. Τα κύρια συνταγματικά χαρακτηριστικά του Κράτους Δικαίου

Περαιτέρω, η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία θωρακίζει τον Άνθρωπο, κατά την άσκηση των κανονιστικώς κατοχυρωμένων δικαιωμάτων του, έναντι της κρατικής αυθαιρεσίας μέσω των θεσμών του Κράτους Δικαίου. Το οποίο, κατά την σύγχρονη εκδοχή του διεθνώς, συνίσταται στον συνδυασμό αφενός κανόνων δικαίου, που διέπουν την εν γένει δομή και δράση των κρατικών οργάνων -και, κατά κύριο λόγο, προσδιορίζουν με την δέουσα ευκρίνεια το εύρος και το περιεχόμενο των αρμοδιοτήτων τους- συνθέτοντας έτσι την πεμπτουσία της, *lato sensu*, Αρχής της Νομιμότητας. Και, αφετέρου, αποτελεσματικών κυρώσεων εις βάρος των κρατικών οργάνων -και όχι μόνο, κατά τα όσα εκτίθενται στην συνέχεια- σε περίπτωση που αυτά παραβιάζουν τους κατά τα ως άνω κανόνες δικαίου.

1. Συγκεκριμένα, θεσμική *sedes materiae* του Κράτους Δικαίου είναι η θέσπιση

κανόνων διαμορφωμένων κατά ιεραρχική τάξη, της οποίας θεμέλιο και κορυφή είναι, κατά κανόνα, το τυπικό Σύνταγμα. Ήτοι ο Καταστατικός Χάρτης της πολιτειακής οργάνωσης που διαθέτει αυξημένη τυπική ισχύ, σε σχέση με τους λοιπούς κανόνες δικαίου, όπως προκύπτει ιδίως από τους αυστηρούς κανόνες αναθεώρησής του (π.χ. για το Σύνταγμα του 1975 από τους κανόνες του άρθρου 110).

α) Αυτοί οι ιεραρχικώς δομημένοι κανόνες δικαίου διέπουν την δομή και την δράση όλων, ανεξαιρέτως, των κρατικών οργάνων, ακόμη δε και των άμεσων. Πλην όμως το Κράτος Δικαίου επιβάλλει οι κατά τα προεκτεθέντα κανόνες δικαίου να είναι πλήρεις, ήτοι *leges perfectae*. Με την έννοια ότι συνοδεύονται από την θεσμοθέτηση κυρωτικών μηχανισμών, οι οποίοι θωρακίζουν την κανονιστική ισχύ τους ως προς το ενδεχόμενο παραβίασής τους. Επομένως, το Κράτος Δικαίου δεν συμβιβάζεται με την πλαισίωση, έστω και μερικώς, της δομής και της δράσης των κρατικών οργάνων από ατελείς κανόνες δικαίου, δηλαδή *leges imperfectae* ή και *leges minus quam perfectae*. Ένας πρόσθετος, αλλά και βασικός, λόγος για τον οποίο το Κράτος Δικαίου, ως θεμελιώδης πυλώνας της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, δεν συμβιβάζεται με την θέσπιση ατελών -είτε με την μορφή *leges imperfectae* είτε και με την μορφή *leges minus quam perfectae*- κανόνων δικαίου έγκειται και στην προνομιακή θέση της Ελευθερίας εντός της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

β) Πραγματικά, στο μέτρο που η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία λειτουργεί ως διαδικασία εγγύησης της Ελευθερίας είναι προφανές ότι η άσκηση της Ελευθερίας, δια των επιμέρους θεσπισμένων Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που απορρέουν από τον πυρήνα της, είναι νοητή μόνο μέσω πλήρων κανόνων δικαίου. Δηλαδή κανόνων δικαίου εξοπλισμένων με την απαραίτητη κυρωτική ισχύ σε περίπτωση παραβίασής τους. Υπό διαφορετική εκδοχή, δηλαδή αν η άσκηση της Ελευθερίας και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στηριζόταν και σε ατελείς κανόνες δικαίου -πολλώ δε μάλλον αν στηριζόταν εν συνόλω σε ατελείς κανόνες δικαίου- τούτο θα ισοδυναμούσε με πλήρη αναίρεση του όλου περιεχομένου της Ελευθερίας και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην πράξη. Επέκεινα δε θα ισοδυναμούσε και με μια μετάπτωση της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας σε ένα αυταρχικό καθεστώς, τύπου « αστυνομικού κράτους».

2. Οι προμνημονευόμενοι, εγγυητικοί και της Αρχής της Νομιμότητας, κυρωτικοί μηχανισμοί εμφανίζονται υπό ποικίλες μορφές, συνήθως δε υπό την μορφή θεσμικού τριπτύχου, το οποίο συνθέτουν ο κοινοβουλευτικός έλεγχος, ο διοικητικός αυτοέλεγχος και ο δικαστικός έλεγχος.

α) Κατ' ουσίαν, όμως, μόνον ο δικαστικός έλεγχος εφαρμογής της Αρχής της Νομιμότητας θεωρείται ως πραγματικά αποτελεσματικός κυρωτικός μηχανισμός, απολύτως συμβατός με τις απαιτήσεις του σύγχρονου δημοκρατικού Κράτους Δικαίου. Και τούτο τόσο λόγω της προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας, η οποία περιβάλλει τον δικαστή κατά την έκδοση των αποφάσεών του (π.χ. κατά το άρθρο 87 του ισχύοντος Συντάγματος), όσο και λόγω της εκτελεστότητας που συνεπάγονται οι δικαστικές αποφάσεις διά του παραγόμενου εξ αυτών δεδικασμένου. Εκτελεστότητας, η οποία μάλιστα φθάνει έως τα όρια της αναγκαστικής εκτέλεσης ακόμη και εναντίον αυτού τούτου του νομικού προσώπου του Δημοσίου και των Νομικών Προσώπων Δημόσιου Δικαίου. Και είναι ακριβώς αυτό το δεδικασμένο και η εξ αυτού απορρέουσα εκτελεστότητα που διασφαλίζουν ουσιαστικό περιεχόμενο στον πλήρη, κατά τα ως άνω, κανόνα δικαίου. Με άλλα λόγια η πληρότητα του κανόνα δικαίου, ως θεμελιώδες συστατικό στοιχείο του Κράτους Δικαίου, της Αρχής της Νομιμότητας και, συνακόλουθα, της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, πραγματώνεται μόνο όταν η παραβίασή του συνεπάγεται την εξίσου πλήρη εκτελεστότητα των δικαστικών αποφάσεων, οι οποίες την διαπιστώνουν *in concreto*.

β) Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί, με ιδιαίτερη μάλιστα έμφαση, ότι στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία -και δη υπό τους όρους που αυτή συνδέεται αρρήκτως, όπως προαναφέρθηκε, με την Ελευθερία και τα Θεμελιώδη Δικαιώματα του Ανθρώπου- δεν πρέπει να υποτιμώνται οι άλλες μορφές κυρωτικών μηχανισμών, όπως ο κοινοβουλευτικός έλεγχος και ο διοικητικός αυτοέλεγχος.

β1) Διότι όσο καλύτερα λειτουργούν και αυτοί οι συμπληρωματικοί κυρωτικοί μηχανισμοί, παραλλήλως προς τον δικαστικό έλεγχο, τόσο πιο εύρωστο καθίσταται το Κράτος Δικαίου και, επέκτεινα, τόσο πιο εύρωστη καθίσταται η Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία. Τούτο ισχύει πολύ περισσότερο -λόγω των ιδιαζόντων χαρακτηριστικών της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας- για τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, στο μέτρο που αυτός πρέπει να είναι βασικό όπλο στην διάθεση της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας σε ό,τι αφορά τον έλεγχο της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Γι' αυτό και δεν συμβαδίζει με τις απαιτήσεις της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ένας κοινοβουλευτικός έλεγχος ο

οποίος καθίσταται μια τυπική, και μόνο, διαδικασία -σχεδόν ένα ιστορικό κατάλοιπο της κοινοβουλευτικής παράδοσης- επειδή κατά τις κείμενες διατάξεις, ιδίως δε κατά τις οικείες διατάξεις του Κανονισμού των Αντιπροσωπευτικών Σωμάτων, η άσκησή του, έστω και σε ορισμένες περιπτώσεις, οργανώνεται ως ένα είδος προνομίου της πλειοψηφίας εις βάρος της μειοψηφίας.

β2) Στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία το Κράτος Δικαίου και η προστασία της Ελευθερίας και των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προϋποθέτουν ότι όλα, ανεξαιρέτως, τα μέσα κοινοβουλευτικού ελέγχου παρέχονται, οπωσδήποτε αναλογικώς, εξίσου τόσο την πλειοψηφία όσο και στην μειοψηφία κατά την λειτουργία των Αντιπροσωπευτικών Σωμάτων.

Γ. Η Αρχή της Νομιμότητας ως αυτόθροη συνέπεια του Κράτους Δικαίου

Η κατά τα παρατεθέντα προηγουμένως διευκρίνηση της έννοιας του Κράτους Δικαίου στο πλαίσιο του συστήματος πολιτειακής οργάνωσης της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας καταδεικνύει, και δη ευχερώς, ότι η υπό την ευρεία του όρου έννοια Αρχή της Νομιμότητας ισχύει όχι μόνο σε ό,τι αφορά την εφαρμογή του Δημόσιου Δικαίου αλλά σε όλη την έκταση εφαρμογής του συνόλου των κανόνων δικαίου, οι οποίοι συνθέτουν την Έννομη Τάξη.

1. Και τούτο διότι οι κανόνες αυτοί διέπουν, κατ' αποτέλεσμα, τόσο την κατά τα ως άνω οργάνωση και λειτουργία των κάθε είδους κρατικών οργάνων -με έμφαση στα όργανα της Εκτελεστικής Εξουσίας- όσο και τις κάθε είδους σχέσεις των μελών του οικείου κοινωνικού συνόλου, είτε πρόκειται για φυσικά πρόσωπα είτε πρόκειται για νομικά πρόσωπα.

α) Πλην όμως η ιδιοσυστασία της Αρχής της Νομιμότητας είναι διαφορετική στην περίπτωση του Δημόσιου Δικαίου, το οποίο διέπει την οργάνωση και λειτουργία των κρατικών οργάνων κατά την εκ μέρους τους άσκηση δημόσιας εξουσίας, ήτοι κατά την άσκηση *imperium* εξοπλισμένου με μέσα δημόσιου καταναγκασμού ως προς την ενεργοποίηση του κανονιστικού περιεχομένου των *ad hoc* εφαρμοζόμενων κανόνων δικαίου.

β) Και διαφορετική στην περίπτωση του Ιδιωτικού Δικαίου, το οποίο διέπει τις έννομες σχέσεις μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σύνολο μεταξύ των μελών του ιδιωτών, φυσικών ή νομικών προσώπων. Κατ' ακρίβεια στο πεδίο του Ιδιωτικού Δικαίου, και κατ' εφαρμογή κυρίως της, έστω και εμμέσως, συνταγματικώς κατοχυρωμένης -κατά κύριο λόγο από τις διατάξεις του άρθρου 5 παρ.1 του Συντάγματος, που εγγυώνται την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας διά της εξίσου ελεύθερης συμμετοχής στην κοινωνική,

οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας- αρχής της ελευθερίας των συμβάσεων σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 361 ΑΚ, η Αρχή της Νομιμότητας σημαίνει και ότι: Οι κανόνες δικαίου του Ιδιωτικού Δικαίου αποτελούν για τους ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, στις έννομες σχέσεις των οποίων εφαρμόζεται το όριο, το οποίο αυτοί δεν μπορούν να υπερβούν, δοθέντος ότι ενδεχόμενη υπέρβασή του οδηγεί σε ευθεία παραβίαση της εν προκειμένω Αρχής της Νομιμότητας. Με άλλες λέξεις, στο πεδίο του Ιδιωτικού Δικαίου οι ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, μπορούν να ενεργούν δικαιοπρακτικώς ελευθέρως, βεβαίως εφόσον η κατά περίπτωση δικαιοπραξία δεν είναι αντίθετη προς τις ισχύουσες κάθε φορά διατάξεις των ισχυόντων κανόνων του Ιδιωτικού Δικαίου.

2. Όπως αντιθέτως στο πεδίο του Δημόσιου Δικαίου, εντός του οποίου τα κρατικά όργανα και των τριών Εξουσιών -κατ' εξοχήν δε εκείνα της Εκτελεστικής Εξουσίας- δρουν κατά κανόνα μονομερώς στο πλαίσιο άσκησης δημόσιας εξουσίας, η έννοια της Αρχής της Νομιμότητας είναι αρρήκτως συνδεδεμένη με την έννοια της αρμοδιότητας. Όπου ως αρμοδιότητα νοείται το μέρος εκείνο δημόσιας εξουσίας, το οποίο ανατίθεται σύμφωνα με τον νόμο και κατά περίπτωση σε κάθε κρατικό όργανο εκάστης των τριών Εξουσιών, κατά πρώτιστο δε λόγο στα όργανα της Εκτελεστικής Εξουσίας.

α) Από την ίδια την φύση της η έννοια της αρμοδιότητας -η οποία κατά τα προεκτεθέντα είναι, υπό τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της, ξένη προς την κανονιστική πεμπουσία του Ιδιωτικού Δικαίου- υποδηλώνει και ότι το κρατικό όργανο, στο οποίο έχει παραχωρηθεί, μπορεί να δράσει μόνον εντός του πλαισίου της ασκώντας, κατά τους ορισμούς των εφαρμοζόμενων κάθε φορά κανόνων δικαίου, είτε διακριτική ευχέρεια είτε δέσμια αρμοδιότητα. Δηλαδή είτε επιλέγοντας μία εκ των περισσότερων αναγνωριζόμενων από τις διατάξεις αυτές ως νόμιμων δράσεων, είτε επιλέγοντας την μόνη αναγνωριζόμενη ως νόμιμη από τις ως άνω διατάξεις δράση.

β) Τούτο σημαίνει, περαιτέρω, ότι σε αντίθεση προς το Ιδιωτικό Δίκαιο, στο πεδίο του Δημόσιου Δικαίου και κατά την άσκηση δημόσιας εξουσίας για τα κρατικά όργανα -πάντοτε δε ιδίως για τα όργανα της Εκτελεστικής Εξουσίας- οι ισχύοντες κατά περίπτωση κανόνες δικαίου δεν συνιστούν το όριο το οποίο δεν μπορούν να υπερβούν, αλλά το υποχρεωτικό κανονιστικό πλαίσιο εντός του οποίου εξουσιοδοτούνται κατά νόμο να ασκήσουν την αρμοδιότητά τους και, συνακόλουθα, να δράσουν νομίμως είτε κατά διακριτική ευχέρεια είτε κατά δέσμια αρμοδιότητα.

II. Η σύνδεση της φιλοσοφικονομικής σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου με τις περί Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, Κράτους Δικαίου και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975

Παίρνοντας ως οδηγό την «Πολιτική», που όπως προαναφέρθηκε παρουσιάζει το πλεονέκτημα του συνδυασμού της αμιγώς νομικής με την ευρύτερη πολιτική και την επέκεινα γενικότερη φιλοσοφική θεώρηση του Κωνσταντίνου Τσάτσου, μπορεί κανείς να διακριβώσει πώς και σε ποιο βαθμό η θεώρηση αυτή συμπλέει με τις κατά τ' ανωτέρω ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975 περί Κράτους Δικαίου και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Με δεδομένο δε ότι οι ρυθμίσεις αυτές καταστρώνονται μέσω πλήρων κανόνων δικαίου, χρήσιμο είναι η ανάλυση που ακολουθεί να οργανωθεί σε δύο, συμπληρωματικές όμως μεταξύ τους, ενότητες: Η πρώτη αφορά τις θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου αφενός περί του κανόνα δικαίου και της διαδικασίας εφαρμογής του υπό το καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και, αφετέρου, περί της εντός της Έννομης Τάξης της ιεραρχίας των κανόνων δικαίου με επικεφαλής τον «θεμελιώδη κανόνα δικαίου», ήτοι το Σύνταγμα. Και η δεύτερη αφορά το θεσμικό καθεστώς του Κράτους Δικαίου, ως κυρωτικού μηχανισμού της εφαρμογής της Αρχής της Νομιμότητας και της εγγύησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου πάντοτε κατά τα βασικά κανονιστικά προτάγματα του πολιτειακού συστήματος της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας.

A. Οι θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου για την κανονιστική φύση της Έννομης Τάξης κατά την αρχή της Διάκρισης των Εξουσιών στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας

Για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο η σύγχρονη δημοκρατική Πολιτεία, η οποία έχει ως κύριο σκοπό την εγγύηση της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προκειμένου αυτός να υπερασπίζεται αποτελεσματικώς την αξία του και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, βασίζεται ως προς την οργάνωση της και την λειτουργία της στο Θετικό Δίκαιο, και μόνο. Θετικό Δίκαιο το οποίο παράγεται με απαρέγκλιτη τήρηση της ουσίας της Διάκρισης των Εξουσιών και εφαρμόζεται στην πράξη μέσω της ενεργοποίησης των πρόσφορων κυρωτικών μηχανισμών σε περιπτώσεις παραβίασής του, με τελικό σημείο αναφοράς ως προς τούτο το Σύνταγμα. Σύνταγμα που αποτελεί, ταυτοχρόνως και κατά την ίδια την κανονιστική του υπόσταση, την βάση και την κορυφή της Έννομης Τάξης. Ας σημειωθεί προκαταρκτικώς ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος στην ανάλυσή του διαχωρίζει τον «*ύπατο σκοπό*», ο οποίος από φιλοσοφική σκοπιά

πρέπει να διέπει την όλη λειτουργία της Πολιτείας ως «δέον αρχής» στην πορεία χάραξης του μέλλοντος του οικείου κοινωνικού συνόλου, από την μέσω δημοκρατικών διαδικασιών θέσπιση και εφαρμογή των κανόνων δικαίου που συνθέτουν την κατά τα ως άνω Έννομη Τάξη. Για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο το κανονιστικώς δέον στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας με βάση το Θετικό Δίκαιο ισχύει εν πάση περιπτώσει, ενώ το φιλοσοφικονομικώς δέον για την υπηρετήση του «ύπατου σκοπού» είναι ο ιδεατός δείκτης πορείας για τα πολιτειακά όργανα που παράγουν και εφαρμόζουν τους κανόνες δικαίου στο πεδίο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Με άλλες λέξεις και σε γενικές γραμμές, υπ' αυτό το πνεύμα και διευκρινιστικώς το κανονιστικώς δέον είναι η *sedes materiae* του Κράτους Δικαίου εντός της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Ενώ το φιλοσοφικώς δέον του «ύπατου σκοπού» είναι ο ιδεατός δείκτης πορείας για τα πολιτειακά όργανα που παράγουν και εφαρμόζουν τον κανόνα δικαίου στο πεδίο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας. Επέκεινα, και συμπερασματικώς, το κανονιστικώς δέον είναι η θεσμική *sedes materiae* του Κράτους Δικαίου εντός της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, ενώ το φιλοσοφικώς δέον του «ύπατου σκοπού» είναι το κριτήριο της *in concreto* και *stricto sensu* φιλοσοφικής αποτίμησης της ανταπόκρισης της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας στην επίτευξη του ιδεατού στόχου της.

1. Για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο («Πολιτική», ιδίως σελ. 76 επ. και κυρίως 82 επ.) στην δημοκρατικώς οργανωμένη Πολιτεία το Θετικό Δίκαιο, και μόνον αυτό, διέπει την οργάνωση και την λειτουργία της, ενώ η εφαρμογή του διασφαλίζεται με μέσα δημόσιου καταναγκασμού. Και σε επίπεδο πολιτικώς και φιλοσοφικώς δέοντος οι κανόνες του Θετικού Δικαίου οφείλουν να υπηρετούν την κατά περίπτωση εξειδίκευση του «ύπατου σκοπού», δίχως όμως τούτο να σημαίνει πως αν υφίσταται δυσαρμονία ως προς αυτό οι ως άνω κανόνες δικαίου παύουν να διαθέτουν την κανονιστική τους ισχύ κατά την πεμπτουσία της ιεραρχίας της Έννομης Τάξης. Ειδικότερα, κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο:

α) Η πολιτική εξουσία –δηλαδή η εξουσία που δρα εντός του πλαισίου της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας– θεσπίζει όλους, ανεξαιρέτως, τους κανόνες που οργανώνουν πολιτικώς την κοινωνική και οικονομική ζωή, αποβλέποντας φιλοσοφικώς στην ορθολογική πραγμάτωση του «ύπατου σκοπού». Και υπό την έννοια αυτή «*ὁρθὸ δίκαιο εἶναι μόνο τὸ θετικὸ δίκαιο*» («Πολιτική», σελ. 85). Οι ως άνω κανόνες δικαίου, προσεγγίζοντας προς την εκάστοτε πραγματικότητα, εξειδικεύονται από κατώτερα όργανα και, εν τέλει, φθάνουν στην πλήρη εξατομίκευση. Εδώ φαίνεται πόσο η σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσο βρίσκεται κοντά στην κατά το Σύνταγμα εξειδίκευση του κειμένου του από την Νομοθετική

Εξουσία και, εν συνεχεία, στην εξειδίκευση των νόμων από την Εκτελεστική Εξουσία, έως το ακραίο όριο της ατομικής διοικητικής πράξης. Με την προσθήκη ότι η εξειδίκευση αυτή επισυμβαίνει, με διαφορετικές βεβαίως εγγυήσεις δικαιοδοτικού χαρακτήρα, και στο πλαίσιο λειτουργίας των οργάνων της Δικαστικής Εξουσίας κατά την άσκηση της δικαιοδοσίας τους.

β) Από την φύση του το Θετικό Δίκαιο προϋποθέτει και τον καταναγκασμό, μέσω των αρμόδιων οργάνων της Εκτελεστικής Εξουσίας και της Δικαστικής Εξουσίας, για την τελική εφαρμογή του στην πράξη. *«Χωρίς τὴν πιθανότητα τῆς ἐπιβολῆς αὐτῆς, χωρὶς ἐπομένως τὴν δυνατότητα ἐξαναγκασμοῦ, δὲν εἶναι δίκαιο»* («Πολιτική», σελ. 93). Εδώ η σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου συναντά την, μετ' αναθεώρησης, ρύθμιση του άρθρου 94 παρ. 4 του Συντάγματος του 1975, η οποία επιτρέπει τον κατά τ' ανωτέρω καταναγκασμό για την εφαρμογή των θεσπισμένων κανόνων δικαίου. Και δη καταναγκασμό ο οποίος, σε ό,τι αφορά την εκτέλεση των δικαστικών αποφάσεων, μπορεί να θίγει ακόμη και το Δημόσιο όπως και όλα τα Νομικά Πρόσωπα Δημόσιου Δικαίου, μολονότι αυτά είναι εξοπλισμένα κατά νόμο και με προνόμια δημόσιας εξουσίας.

γ) Τέλος, και κατά τα προεκτεθέντα, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δέχεται την κατά το Σύνταγμα ιεραρχία της Έννομης Τάξης με επικεφαλής το ίδιο. Γεγονός που σημαίνει ότι οι κατώτερης τυπικής ισχύος κανόνες δικαίου, οιασδήποτε μορφής και προέλευσης, παράγουν έννομα αποτελέσματα μόνον εφόσον δεν παραβιάζουν το Σύνταγμα, όπως άλλωστε συνάγεται και από την διάταξη του άρθρου 93 παρ. 4 του Συντάγματος αναφορικά με την σχετική δικαιοδοσία των οργάνων της Δικαστικής Εξουσίας. Έτσι η εσωτερική ενότητα της Έννομης Τάξης, βασικό στοιχείο της υπόστασής της, διασφαλίζεται διά της υπεροχής του Συντάγματος και αποφεύγεται ο κίνδυνος να είναι δίκαιο *«ὅ,τι δήποτε ἀποφασίση ἡ συγκεκριμένη πολιτικὴ ἐξουσία»* («Πολιτική», σελ. 109).

δ) Διά της οδού αυτής ο Κωνσταντίνος Τσάτσος καταλήγει στο κορυφαίο του νομικοπολιτικό συμπέρασμα ότι: *«Δίκαιο ἐπομένως καὶ πολιτεία δὲν εἶναι παρὰ σύνολα πράξεων, καὶ δὴ σύνολα τῶν ἰδίων πράξεων. Δίκαιο ἐπομένως καὶ πολιτεία ταυτίζονται, ὡς σύνολα τῶν ἰδίων πράξεων.»* («Πολιτική», σελ. 107). Ευχερώς αντιλαμβάνεται κανείς ότι η θέση αυτή του Κωνσταντίνου Τσάτσου βρίσκεται κοντά στην συνταγματική ιδιοσυστασία του Κράτους Δικαίου εντός πλαισίου της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, για την οποία θα γίνει λόγος εκτενέστερα στην συνέχεια. Αρκεί εδώ να επισημανθεί ότι στο πεδίο της κατά το Σύνταγμα του 1975 Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας η Πολιτεία οργανώνεται και λειτουργεί, τόσο εντός αυτής όσο και σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο, μόνο στην βάση των κανόνων δικαίου που συνθέτουν την ιεραρχική δομή της Έννομης Τάξης

με επικεφαλής το Σύνταγμα, κατά τ' ανωτέρω. Αυτή δε είναι και η βαθύτερη έννοια του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας. Και υπ' αυτή την έποψη πρέπει να συνδεθεί το κατά το Σύνταγμα του 1975 Κράτος Δικαίου με την προμνημονευόμενη αντίληψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου περί κανονιστικής ταύτισης Πολιτείας και Δικαίου.

2. Σε συνέχεια των προαναφερθέντων ο Κωνσταντίνος Τσάτσος ολοκληρώνει, σε αυτή την ενότητα, τις σκέψεις του περί Θετικού Δικαίου και Πολιτείας εκθέτοντας τις απόψεις του σχετικά από την μια πλευρά με την θεσμικοπολιτική φύση της πολιτικής εξουσίας η οποία θεσπίζει τον κανόνα δικαίου, εξειδικεύοντας αενάως την Έννομη Τάξη διά νέων ρυθμίσεων, πάντοτε υπό την ιεραρχική σκέπη του κορυφαίου νόμου, δηλαδή του Συντάγματος. Και, από την άλλη πλευρά, με την θεώρηση της Διάκρισης των Εξουσιών στην βάση της παραγωγής και της εκτέλεσης του κανόνα δικαίου. Πρέπει εκ προοιμίου να παρατηρηθεί ότι, *prima facie*, οι θέσεις του φαίνεται να απομακρύνονται κάπως, αν ληφθεί υπόψη το γράμμα του Συντάγματος του 1975, από τις διατάξεις τούτου περί Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας και Διάκρισης των Εξουσιών. Η προσεκτικότερη όμως προσέγγιση των σχετικών θέσεων του Κωνσταντίνου Τσάτσου δείχνουν, όπως θα καταφανεί στην συνέχεια, ότι όλως αντιθέτως βρίσκονται μέσα στο πνεύμα των ως άνω επιταγών του Συντάγματος του 1975, ερμηνευόμενων ιδίως στο πλαίσιο της ιστορικής, της συστηματικής και κατ' εξοχήν της τελεολογικής ερμηνείας και προς την κατεύθυνση και της ουσιαστικής διάκρισης των λειτουργιών, κατά τα ακροθιγώς προεκτεθέντα. Συγκεκριμένα:

α) Αναλύοντας τις μορφές των Πολιτειών («Πολιτική», ιδίως σελ. 150 επ.), και βρίνοντας πέραν των πάγιων φιλοσοφικών θέσεων του περί της αποστολής της ιδεατής Πολιτείας να υπηρετεί τον «*ύπατο σκοπό*», επικεντρωνόμενος στο Θετικό Δίκαιο ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υποστηρίζει την οργάνωση και την λειτουργία της πολιτειακής εξουσίας στην πράξη κατά τους κείμενους κανόνες δικαίου. Και έτσι οδηγείται στην σύνθεση εκείνη, η οποία ανταποκρίνεται προδήλως στις προβλέψεις του Συντάγματος του 1975 ως προς την οργάνωση και λειτουργία της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας υπό καθεστώς Κράτους Δικαίου.

α1) Πριν απ' όλα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αποδέχεται το θεσμικό πρόταγμα της δημοκρατικής εκλογής των εκπροσώπων του Λαού, δεδομένου ότι ο ίδιος ο Λαός δεν είναι εφικτό ούτε δημοκρατικώς ορθό να αυτοκυβερνάται. Έτσι τάσσεται υπέρ της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, αποκλείοντας την εφαρμογή στην πράξη ενός ολοκληρωμένου συστήματος Άμεσης Δημοκρατίας. Η ως άνω εκλογή πρέπει να γίνεται με θητεία και με άμεση, μυστική και καθολική ψηφοφορία. Η επιλογή δε

των αρίστων, όπως ταιριάζει στο πολιτειακό πρότυπο του Κωνσταντίνου Τσάτσου, δεν είναι ζήτημα επιβολής επί των εκφραστών της λαϊκής ετυμηγορίας. Αλλά ζήτημα δικής τους ευθύνης, εν τέλει δε καθήκοντος αυτού τούτου του Πολίτη.

α2) Έτσι κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο («Πολιτική», σελ. 162): «*Ἡ ποιότητα τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας ἐξαρτᾶται πρῶτα ἀπὸ τὴν ἱκανότητα ἐπιλογῆς τῶν ἐξουσιαστῶν ἀπὸ μέρους ἐκείνων ποὺ ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία*». Και πιο πέρα, στον ίδιο τόπο, «*ἡ καλὴ λειτουργία τῆς πραγματικῆς δημοκρατίας εἶναι ἐξαρτημένη καὶ στὰ δύο στάδια ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή ἐκείνων ποὺ ἐκλέγουν καὶ ἐκείνων ποὺ ἐκλέγονται*».

α3) Το δημοκρατικό πρόσημο της εν προκειμένω σκέψης του Κωνσταντίνου Τσάτσου επιρρωνύει η θεώρησή του εκείνη, σύμφωνα με την οποία στην σύγχρονη Πολιτεία η εκλογή των εκπροσώπων του Λαού οδηγεί και στην ομαλή λειτουργία των θεσμών της πλειοψηφίας και της μειοψηφίας. Και μάλιστα ομαλή λειτουργία μιας πλειοψηφίας η οποία ουδόλως εξουθενώνει την μειοψηφία, αλλά πρέπει να κατατείνει στον συμβιβασμό των διεστώτων μεταξύ πλειοψηφίας και μειοψηφίας. Και εδώ καταφαίνεται αφενός η εκ μέρους του Κωνσταντίνου Τσάτσου ευθεία αναγνώριση των δικαιωμάτων της μειοψηφίας και, αφετέρου, η έμμεση ανάδειξη του τεράστιου μειονεκτήματος της Άμεσης Δημοκρατίας εντός της οποίας, κατά την ίδια την θεσμική ιδιοσυστασία της, από την στιγμή που η πλειοψηφία αποφασίζει η μειοψηφία παύει να υφίσταται θεσμικώς και, επέκεινα, πολιτικώς. Διότι στην Άμεση Δημοκρατία δεν νοείται μειοψηφικός έλεγχος της πλειοψηφίας, όταν αυτή έχει πλέον αποφασίσει.

β) Σε ό,τι αφορά την Διάκριση των Εξουσιών, οι κατωτέρω παρατιθέμενες θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου («Πολιτική», σελ. 186 επ.) καταδεικνύουν, εξεταζόμενες με την δέουσα προσοχή, ότι δεν αφίστανται των ρυθμίσεων του άρθρου 26 του Συντάγματος του 1975. Αλλά, όλως αντιθέτως, συνάδουν κατά βάθος προς αυτές, αν μάλιστα γίνει κατανοητό ότι οι ως άνω ρυθμίσεις πρέπει να ερμηνευθούν σε συνδυασμό και με λοιπές συνταγματικές διατάξεις, οι οποίες καθιερώνουν εξαιρέσεις από την ριζική διάκριση των πολιτειακών οργάνων, θεσπίζοντας και περιπτώσεις διασταύρωσης των τριών εξουσιών. Με διαφορετική διατύπωση, οι ως άνω θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου συνάδουν προς το γράμμα και το πνεύμα των διατάξεων του άρθρου 26 του Συντάγματος καθ' ό μέτρο επικεντρώνεται όλως ιδιαιτέρως στο ζήτημα της διάκρισης των λειτουργιών. Διάκρισης, η οποία ουδόλως αντιτίθεται προς τις ρυθμίσεις του άρθρου 26 περί Διάκρισης των Εξουσιών, όπως άλλωστε δέχεται και η κρατούσα άποψη στο πεδίο της θεωρίας του Συνταγματικού Δικαίου και όπως ήδη διευκρινίσθηκε προκαταρκτικώς. Δι' αυτής της μεθοδολογικής οδού ο

Κωνσταντίνος Τσάτσος δεν μένει στον τύπο της αρχής της Διάκρισης των Εξουσιών -και ούτε υπεισέρχεται σε θεωρητικές αντιπαραθέσεις ως προς την κρατούσα στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου αντίληψη περί του τύπου τούτου- αλλά στην ουσία της, κατά την ίδια την λογική του Θετικού Δικαίου σε ό,τι αφορά την ουσία του τρόπου παραγωγής του κανόνα δικαίου. Η οποία, εν τέλει, καταλήγει στην θεμιτή νομικώς θεώρηση πως η θεμελιώδης διάκριση συνίσταται από την μία πλευρά στην παραγωγή του κανόνα δικαίου και, από την άλλη πλευρά, στην εφαρμογή και την εκτέλεσή του, ακόμη και με μέσα δημόσιου καταναγκασμού. Και τούτο διότι το μονοπώλιο του καταναγκασμού σε μία δημοκρατικώς οργανωμένη Πολιτεία ανήκει στα προς τούτο, καταλλήλως εξουσιοδοτημένα, πολιτειακά όργανα.

β1) Ευθύς εξ αρχής ο Κωνσταντίνος Τσάτσος παραθέτει την κρατούσα άποψη («Πολιτική», σελ. 189): *«Ἀνέκαθεν θεωρήθηκε πὼς γιὰ τὴν καλὴ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας πρέπει οἱ τρεῖς αὐτὲς λειτουργίες τῆς νὰ ἀσκοῦνται ἀπὸ διαφορετικοὺς φορεῖς. Ἄλλοι νὰ νομοθετοῦν, ἄλλοι νὰ ἐκτελοῦν τοὺς νόμους διοικῶντας τὴν πολιτεία καὶ ἄλλοι νὰ ἐκτελοῦν τοὺς νόμους δικάζοντας. Τόση μάλιστα σημασία ἀποδόθηκε σὲ αὐτὸ τὸ χωρισμὸ τῶν φορέων, ποὺ τριχοτομήθηκε ἡ πολιτικὴ ἐξουσία σὲ τρεῖς ἐξουσίες, σὲ τρεῖς ὁμάδες ὀργάνων διαφορετικῶν καὶ θεωρήθηκε ἀρετὴ τοῦ πολιτεύματος ὅταν ἡ κάθε μία ἀπὸ τὶς ἐξουσίες αὐτὲς ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἀντιστέκεται στὴν ἄλλη.»*

β2) Ακολουθῶς υπερβαίνοντας τον τύπο και την ως άνω θεωρητική του επεξεργασία ως προς την Διάκριση των Εξουσιών στο πεδίο του Συνταγματικού Δικαίου και αναζητώντας, υπό το πρίσμα αμιγῶς του Θετικού Δικαίου και της τελεολογικής ερμηνείας των κανόνων του, την ουσία μέσω της πραγματιστικής - και διόλου αντισυνταγματικής- αναφοράς στις θεσμικές συνισταμένες της διάκρισης των λειτουργιών, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος φθάνει στο εξής συμπέρασμα: *«Συμπερασματικὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνωμε γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς πολιτείας ὅτι ἡ θεωρία τῆς διάκρισης τῶν τριῶν ἐξουσιῶν δὲν εὐσταθεῖ. Ἡ ἐξουσία εἶναι μία. Ἡ μία αὐτὴ ἐξουσία πραγματώνεται μὲ δύο λειτουργίες, τὴ νομοθετικὴ καὶ τὴν ἐκτελεστικὴ, τῆς ὁποίας εἶδος εἶναι, κατὰ κύριον λόγον, ἡ δικαστικὴ. Ἡ θεωρία ὅτι κάθε λειτουργία πρέπει νὰ ἐκπληρώνεται ἀπὸ διάφορους φορεῖς, καὶ αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ. Ὅλες οἱ πράξεις τῆς πολιτείας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰδρυτικὴ καὶ τὶς εἰδικώτατές της πράξεις, εἶναι σύγχρονα καὶ νομοθετικὲς καὶ ἐκτελεστικὲς. Ἡ διάκριση τῶν φορέων εἶναι καθαρὰ ἐμπειρικὴ. Ἡ θέσπιση γενικώτερων κανόνων θεωρεῖται νομοθετικὴ λειτουργία, ἂν καὶ εἶναι καὶ ἐκτελεστικὴ, καὶ ἡ θέσπιση εἰδικώτερων κανόνων θεωρεῖται ἐκτελεστικὴ λειτουργία, ἂν καὶ εἶναι καὶ νομοθετικὴ.»* («Πολιτική», σελ. 198).

β3) Ειδικώς ως προς την Δικαστική Εξουσία, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος από πλευράς ουσιαστικής λειτουργίας της δέχεται την, *prima facie*, σύμπτωσή της με την Εκτελεστική Εξουσία, καθ' ό μέτρο και αυτή εφαρμόζει και εκτελεί, κατ' αποτέλεσμα, τον κανόνα δικαίου. Αναγνωρίζει όμως, δίχως επιφυλάξεις, την καθοριστική σημασία της σε μια δημοκρατικώς οργανωμένη Πολιτεία κυρίως αναφορικά με τις εγγυήσεις απονομής της Δικαιοσύνης μέσω των οικείων οργάνων της. Κάτι το οποίο αναμφισβητήτως συμβαδίζει, και δη απολύτως, με την διάταξη του άρθρου 87 παρ. 1 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία: «*Η δικαιοσύνη απονέμεται από δικαστήρια συγκροτούμενα από τακτικούς δικαστές, που απολαμβάνουν λειτουργική και προσωπική ανεξαρτησία*». Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμά του («Πολιτική», σελ. 196-197): «*Μὲ τὴ δικαστικὴ λειτουργία ὅσα διαπραχθήκανε ἀντίθετα πρὸς τὶς ἐπιταγὲς τοῦ νόμου, διορθώνονται καὶ ἐπαναφέρεται ἡ κοινωνικὴ ζωὴ, κατὰ τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, στὴ γραμμὴ πού ὁ νόμος χάραξε. Ὅπου τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, λαμβάνονται μέτρα ὥστε νὰ γίνῃ τὸ πλησιέστερο πρὸς ὅ,τι ὁ νόμος ἐπιτάσσει ἢ νὰ προληφθοῦν ἅλλες παρόμοιες παρεκκλίσεις. Αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀποτελεῖ τὴ διορθωτικὴ δικαιοσύνη, πού ἐπαναφέρει κατὰ τὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ τὰ πράγματα στὸ σημεῖο ὅπου ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη τὰ τοποθέτησε. Ἡ διανεμητικὴ δικαιοσύνη εἶναι ἔργο καὶ τῆς νομοθετικῆς καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς λειτουργίας. Ἡ διορθωτικὴ εἶναι κυρίως ἔργο τῆς δικαστικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐκτελεστικῆς.*»

Β. Οι θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου περί Κράτους Δικαίου και περί Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει, συμπερασματικώς, ότι κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο μία δημοκρατικώς θωρακισμένη Πολιτεία μπορεί να οργανωθεί και να λειτουργήσει μόνο με βάση κανόνες δικαίου. Πρόκειται, κατά τα προεκτεθέντα εκτενώς, για τους κανόνες δικαίου οι οποίοι συνθέτουν, ιεραρχικώς, την Έννομη Τάξη και συγκροτούν το κανονιστικό αμάλγαμα πάνω στο οποίο εδράζεται το Κράτος Δικαίου. Ένα Κράτος Δικαίου το οποίο, κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, προδιαγράφει ρυθμιστικώς την δράση τόσο των κρατικών οργάνων όσο και των μελών του κοινωνικού συνόλου, ιδιωτών φυσικών ή νομικών προσώπων. Η αντίληψή του αυτή συμπλέει με όσα ήδη παρατέθηκαν εν εκτάσει ως προς το Κράτος Δικαίου και της Αρχή της Νομιμότητας εν γένει υπό το καθεστώς της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, το οποίο υιοθετεί το ισχύον Σύνταγμα του 1975. Συμπλέει δε και με τις αντίστοιχες περί Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διατάξεις, αν αναλογισθεί κανείς το πώς ο Κωνσταντίνος Τσάτσος συνδέει την Αρχή της Νομιμότητας με την δράση των μελών του κοινωνικού

συνόλου.

1. Εκκινώ από την προκαταρκτική παρατήρηση ότι στο σημείο αυτό της προηγηθείσας ανάλυσης ο Κωνσταντίνος Τσάτσος φαίνεται ευκρινώς να δέχεται ότι στην σύγχρονη Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, και υπό τις εγγυήσεις του Κράτους Δικαίου, η Αρχή της Νομιμότητας ισχύει και για τα κρατικά όργανα αλλά και για τα μέλη του κοινωνικού συνόλου, φυσικά ή νομικά πρόσωπα. Με την διαφορά ότι ως προς τα κρατικά όργανα η Αρχή της Νομιμότητας, μέσω της αρμοδιότητας που τους παραχωρεί, είναι η βάση πάνω στην οποία οφείλουν να δράσουν είτε κατά διακριτική ευχέρεια είτε κατά δέσμια αρμοδιότητα. Ενώ για τους ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, η Αρχή της Νομιμότητας σημαίνει ότι αυτά μπορούν να ενεργήσουν δικαιοπρακτικώς -και, κατά κανόνα, συμβατικώς και όχι μονομερώς- ελευθέρως, με μόνο όριο τον εκάστοτε ισχύοντα κανόνα δικαίου σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

α) Ιδιαίτέρως χαρακτηριστικό προς αυτή την κατεύθυνση είναι το ακόλουθο απόσπασμα υπό την «Πολιτική» (σελ. 206): *«Μέσα στο πλαίσιο ενός γενικώτερου κανόνα άσκει την πρωτοβουλία του το ὄργανο τῆς πολιτείας καὶ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κάνει καὶ τὸ ἄτομο ποὺ ἄσκει τὸ δικαίωμά του. Εἶναι καὶ αὐτὸ ἓνα ὄργανο τῆς πολιτείας ποὺ ἐξειδικεύει κάποιους γενικώτερους κανόνες. Ἀσκεῖ ἐπομένως καὶ αὐτὸ πολιτικὴ ἐξουσία, ὅπως τὰ θεωρούμενα ἀποκλειστικῶς ὄργανά της. Ὅλη ἡ κοινωνικὴ, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ του δραστηριότητα ἐμπίπτει σὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ μορφή, τῆς ἐξειδίκευσης τῶν κανόνων τῆς πολιτείας.»* Κατά τούτο, λοιπόν, για τον Κωνσταντίνο Τσάτσο τόσο τα κρατικά όργανα όσο και οι ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, υπόκεινται στην θεμελιώδη επιταγή του Κράτους Δικαίου μέσα στο πεδίο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία η ίδια η Δημοκρατική Αρχή επιβάλλει την οργάνωση και την λειτουργία της Πολιτείας εν όλω πάνω στην βάση κανόνων δικαίου θεσπισμένων από τα προς τούτο εξουσιοδοτημένα κρατικά όργανα.

β) Ειδικώς ως προς τους ιδιώτες, φυσικά ή νομικά πρόσωπα, και τις δεσμεύσεις τους από τις επιταγές του Κράτους Δικαίου και της Αρχής της Νομιμότητας ο Κωνσταντίνος Τσάτσος εκθέτει ορισμένες, άκρως αντιπροσωπευτικές, θέσεις του, οι οποίες αναδεικνύουν και το φιλελεύθερο δημοκρατικό πνεύμα του. Γεγονός το οποίο συμβαδίζει, έτι περαιτέρω, με τις ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975 περί Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας ως εγγύησης της Ελευθερίας και, μέσω της άσκησης της στην πράξη, ως εγγύησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Κατ' ακρίβεια, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος εντάσσει την ως άνω θεώρησή του στο προσφιλές του, από φιλοσοφικονομική άποψη, πλαίσιο της εκ μέρους και

των ιδιωτών, φυσικών ή νομικών προσώπων, εξειδίκευσης των κανόνων δικαίου της Έννομης Τάξης με επικεφαλής τον «πρωταρχικό κανόνα», το Σύνταγμα. Έτσι, και ως προς την σχετική, εκ μέρους της πολιτικής εξουσίας, εξουσιοδότηση προς τους ιδιώτες για την παραγωγή κανόνων δικαίου παρατηρεί («Πολιτική», σελ. 204-205) : «Τὴν ἐξειδίκευση αὐτὴ μπορεῖ νὰ τὴν ἐκτελέσῃ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἢ νὰ τὴν ἐμπιστευθῇ σὲ ἄλλα ὑποκείμενα, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι περιέχονται στὸν κύκλο τῶν ὀργάνων τῆς. Συγκεκριμένα μπορεῖ, πέρα ἀπὸ ἓνα ὠρισμένο ὄριο, νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν ἐξειδίκευση στὴ βούληση τοῦ κάθε ὑποκειμένου ποὺ ὁ πράττει. Τοῦ παρέχει τὴν ἐξουσία, ποὺ κατ' ἀρχὴν αὐτὴ μόνη ἔχει, νὰ καθορίζῃ μόνο του τὴν πράξη του. Τοῦ δημιουργεῖ μίαν ὠρισμένη σφαῖρα ἐλεύθερης δράσης, μέσα στὴν ὁποία τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσει τὴν πρωτοβουλία του, χωρὶς νὰ περιμένη εἰδικώτερος ὀρισμούς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Ἔτσι, ὡς μέσα ἐξειδίκευσης τοῦ ὑπατοῦ σκοποῦ ἐμφανίζονται οἱ λεγόμενες ἐλευθερίες, καὶ γενικώτερα τὰ πάσης φύσεως δικαιώματα τοῦ ἀτόμου.»

Υ) Ὅπως θα διευκρινισθεῖ περαιτέρω και στην συνέχεια, αὐτὴ τὴν ἐκ μέρους των ιδιωτών, φυσικών ή νομικών προσώπων, εξειδίκευση των κανόνων δικαίου της Έννομης Τάξης ο Κωνσταντῖνος Τσάτσος τὴν συνδέει, ὅπως εἶναι αὐτονόητο γιὰ τὴν ὅλη θεωρία του ἐν προκειμένῳ, με τὴν ἀπὸ πλευρὰ τους ἀσκηση των δικαιωμάτων τους. Ἀσκηση, ἡ ὁποία κατὰ τις ἐπιταγές του Κράτους Δικαίου δὲν εἶναι ἀπεριόριστη. Καὶ ὡς πρὸς τοὺς σχετικούς περιορισμούς των δικαιωμάτων τούτων υποστηρίζει: «Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἔχει χρέος μὲ τὴ δύναμή της, νὰ ἐξασφαλίσῃ αὐτὴ τὴν κατ' ἀρχὴν ἀπεριόριστη ἐλευθερία στὸ ἄτομο καὶ νὰ τὴν περιορίσῃ μόνο στὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις. Ὁ πρῶτος περιορισμὸς ὁ παγορεύεται ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ σκοπιὰ. Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐλευθερία τοῦ ἐνὸς νὰ φθάσῃ νὰ περιορίσῃ τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, ἰδίως ὅπου τὰ πνευματικὰ ἀγαθὰ, συνυφασμένα μὲ ὑλικά δεδομένα, ὅπως λ.χ. τὴν παιδεία, δὲν εἶναι ἀνεξάντλητα. Ἐκεῖ ἐπιβάλλεται ἡ κατ' ἀξίαν διανομή, δηλαδὴ ὁ κατὰ δικαιοσύνην περιορισμὸς τοῦ καθενός. Ὁ δεῦτερος περιορισμὸς ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν ἀντικειμενικὴ σκοπιὰ. Ὅταν σὲ ἀνθρώπους ποὺ εἶναι σχετικὰ μόνον ἐλεύθεροι παρέχεται τὸ δικαίωμα τῆς ἐλεύθερης δράσης στὸν πνευματικὸ τομέα, ἐξ αἰτίας τῆς σχετικότητάς των αὐτῆς, μπορεῖ ἡ δράση τους νὰ γίνῃ παραίτιο μείωσης τῆς πνευματικῆς δημιουργικότητος τοῦ συνόλου. Μπορεῖ νὰ εἶναι τότε ἀναγκαῖος κάποιος περιορισμὸς τῆς ἐλεύθερης αὐτῆς δράσης, ἐκεῖ ποὺ θέτει σὲ κίνδυνο τὴ δημιουργικότητα τοῦ συνόλου. Τὸ μέτρο αὐτὸ συχνὰ ἐφαρμόζεται ἀλλὰ σπάνια δικαιολογεῖται. Στὸν πνευματικὸ τομέα ὁ περιορισμὸς τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας κατὰ κανόνα ἐπάγεται καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς δημιουργικότητος τοῦ συνόλου. Στὶς ἐξαιρετικὲς ὅμως περιπτώσεις ὅπου συμβαίνει τὸ ἀντίθετο, ἀνακύπτει ἀντινομία μεταξὺ τῆς ὑποκειμενικῆς καὶ τῆς ἀντικειμενικῆς σκοπιᾶς, ποὺ θὰ λυθῇ *ad hoc*.» («Πολιτική»,

σελ. 216-217).

2. Και μόνο τα όσα προεκτέθηκαν αμέσως προηγουμένως αρκούν για να πιστοποιήσουν τον δημοκρατικό και, οπωσδήποτε ιδιόμορφο, φιλελεύθερο στοχασμό του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Υπό την έννοια, και όπως σαφώς συνάδει με τον σκοπό του γράμματος και του πνεύματος του Συντάγματος του 1975, μία δημοκρατικώς οργανωμένη Πολιτεία νοείται μόνον όταν αναγνωρίζονται και διασφαλίζονται, ως προς την ακώλυτη άσκησή τους, δικαιώματα σε όλα, ανεξαιρέτως, τα μέλη του κοινωνικού συνόλου. Και προσθέτει διευκρινιστικώς: *«Τὰ δικαιώματα εἶναι δυνατότητες πράξεων δικαίου. Κατὰ τὴν ἄσκησή τους γίνονται πραγματικότητες, δηλαδή πράξεις δικαίου. Ἀλλὰ οἱ πράξεις δικαίου εἶναι πραγματοποίηση γενικώτερων κανόνων δικαίου, πὺ εἶναι καὶ αὐτοὶ πράξεις δικαίου καὶ τελικὰ πραγματοποίηση τοῦ τελολογικὰ ἀνώτατου κανόνα δικαίου τῆς συγκεκριμένης πολιτείας, τοῦ λεγόμενου πρωταρχικοῦ κανόνα, πὺ καὶ αὐτὸς εἶναι ἐξειδίκευση τοῦ ὕπατου σκοποῦ»* («Πολιτική», σελ. 205).

α) Συνεπῆς προς τις περί Κράτους Δικαίου κατά τα προμνημονευόμενα αντιλήψεις του, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος αποδέχεται, περαιτέρω, ότι κατά την άσκηση των δικαιωμάτων του ο φορέας τους δεν είναι ανεξέλεγκτος.

α1) Και ως προς αυτόν, σύμφωνα με τα όσα προηγουμένως σημειώθηκαν, ισχύει η Αρχή της Νομιμότητας με τις ήδη διευκρινισθείσες ιδιαιτερότητές της. Χαρακτηριστικώς ο Κωνσταντίνος Τσάτσος τονίζει ότι: *«Σύμφωνα μὲ τὶς σκέψεις αὐτές, τὰ δικαιώματα, περιορισμένα ἐξ ἀρχῆς στὰ ὅρια πὺ ἡ κοινωνικὴ τάξη καὶ περισσότερο ἡ πραγμάτωση τοῦ ὕπατου σκοποῦ ἐπιβάλλουν, ἰδρύονται καὶ διανέμονται χωρὶς ἐξαίρεση ἀπὸ τὴν Πολιτεία»* («Πολιτική», σελ. 208).

α2) Ιδίως ως προς τους κατά τα ως άνω κοινωνικῆς προέλευσης περιορισμούς των δικαιωμάτων, και πέραν των όσων τονίσθηκαν προηγουμένως γενικῶς περί των περιορισμών των δικαιωμάτων, αξίζει να επισημανθεῖ το πόσο οι περί τούτων σκέψεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου ανταποκρίνονται στο γράμμα και στο πνεύμα π.χ. των διατάξεων του άρθρου 25 παρ. 2, 3 και 4 του Συντάγματος του 1975, σύμφωνα με τις οποίες: *«2. Ἡ αναγνώριση καὶ ἡ προστασία των θεμελιωδών καὶ ἀπαράγραπτων δικαιωμάτων του ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν Πολιτεία ἀποβλέπει στὴν πραγμάτωση τῆς κοινωνικῆς προόδου μέσα σε ἐλευθερία καὶ δικαιοσύνη. 3. Ἡ καταχρηστικὴ ἄσκηση δικαιώματος δεν ἐπιτρέπεται. 4. Το Κράτος δικαιούται νὰ ἀξιῶνει ἀπὸ ὅλους τους πολίτες τὴν εκπλήρωση του χρέους τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης.»*.

β) Σε ό,τι αφορά την γενικότερη θεώρηση των δικαιωμάτων –καίτοι πλέον,

κατά την κρατούσα στην Νομική Επιστήμη άποψη, κάθε δικαίωμα είναι, ως εκ της συνταγματικής του προέλευσης, μικτό, παρέχοντας δυνατότητες ελεύθερης δράσης αλλά και απαίτησης *lato sensu* κοινωνικών παροχών- πρέπει να έλθει στην επιφάνεια και η άποψη εκείνη του Κωνσταντίνου Τσάτσου, η οποία κατατείνει στον διαχωρισμό των ατομικών δικαιωμάτων από τα σύγχρονα κοινωνικά δικαιώματα. Κάτι το οποίο δείχνει, επιπροσθέτως, και το πόσο η άποψή του αυτή εντάσσεται στο περί δικαιωμάτων ρυθμιστικό πλαίσιο του Συντάγματος του 1975. Στο πλαίσιο αυτό ο Κωνσταντίνος Τσάτσος δέχεται και ότι: *«Έχει έτσι κάθε πολιτική έξουσία ύποχρέωση να καθιερώνει για τὰ άτομα ἢ τὰ συλλογικά ὑποκείμενα, πού ζοῦν στὸ χῶρο της, κύκλους ἐλεύθερης ἐνέργειας ἢ δικαιώματα, δικαιώματα για τὴν πνευματική τους δραστηριότητα, για τὴν προσωπική τους κίνηση, για τὴν οἰκονομική καὶ τὴν πολιτική τους δράση. Καὶ καλεῖται νὰ βρῇ τὸ κάθε φορά ὀρθὸ μέτρο αὐτῶν τῶν ἐλευθεριῶν ἢ δικαιωμάτων.»* («Πολιτική», σελ. 210).

β1) Προς την ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου αναφορικά με το ειδικότερο περιεχόμενο των δικαιωμάτων, ατομικών, κοινωνικών και πολιτικών. Για την ευθεία σύνδεση των θέσεών του αυτών με τις ρυθμίσεις του Συντάγματος του 1975, πάντοτε υπό το πρίσμα του Κράτους Δικαίου στο πλαίσιο της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, παρατίθεται το ακόλουθο απόσπασμα αναφορικά με την μέσω των δικαιωμάτων «διανομή των αγαθών» : *«Γιὰ νὰ δοθῇ στὸ κάθε ἄτομο ὅ,τι χρειάζεται για νὰ ἀναπτύξη ὅλες τὶς δημιουργικὲς του δυνάμεις, θὰ ἐφαρμόσωμε τούς κανόνες πού κιόλας ἀναπτύξαμε. Τὰ ὑλικά ἀγαθὰ θὰ τὰ διανείμωμε ἀνάλογα μὲ τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες τοῦ καθενὸς καὶ ὅπου ἡ διαπίστωση τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν εἶναι δύσκολη, δεχόμαστε κατὰ παραχώρηση τὴν ἰσότητα τῶν ὑλικῶν ἀναγκῶν ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Τὰ πνευματικά ἀγαθὰ θὰ τὰ διανείμωμε ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τοῦ καθενός. Καὶ τέλος τὰ πολιτικά δικαιώματα, ἀνάλογα μὲ τὴ μορφή τῆς πολιτείας, θὰ τὰ διανείμωμε κατ' ἀρχὴν μὲ κριτήριον τὴν ἀξία τοῦ καθενός, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα θὰ βροῦμε καὶ ἐδῶ τυπικά κριτήρια, πού στὴ δημοκρατία εἰδικώτερα καθιερώνουν τὴν ἰσότητα ὅλων, ἂν καί, ὅπως τονίσαμε, ὁμοιότητα καὶ ἰσότητα ἀτόμων καὶ ἀξιῶν δὲν ὑπάρχει. Δὲν συμπίπτει κατ' ἀκολουθίαν ποτὲ ἡ ἴση μὲ τὴ δίκαιη μεταχείριση. Ἐν τούτοις ἡ ἰσότητα -ἡ τυπικὴ ἰσότητα- ἡ ἴση μεταχείριση τῶν σχετικῶς ἄνισων ἢ τῶν ὅχι ὑπερβαλόντως ἄνισων ἀποτελεῖ στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα μίαν ἀναπόφευκτη διέξοδο. Ἐπιτρέπεται ὅμως μόνο ὅπου ὑπάρχει καὶ κάποια κατὰ προσέγγιση ἰσότητα ἀξίας, ὁπότε ἡ δικαιοσύνη τῆς διανομῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέτρο τῆς προσέγγισης αὐτῆς.»* («Πολιτική», σελ. 212-213).

β2) Περαιτέρω, και προδήλως, ο Κωνσταντίνος Τσάτσος συνδέει την άσκηση των δικαιωμάτων με την αντίστοιχη υποχρέωση της Πολιτείας να προσδίδει σε αυτά ουσιαστικό περιεχόμενο. Τούτο δε όχι μόνον δεν μπορεί να του προσάψει τον,

εύκολο στην Χώρα μας, ψόγο του «κρατισμού» και της «σοσιαλμανίας». Αλλά, όλως αντιθέτως, τεκμηριώνει επαρκώς το πόσο οι εν προκειμένω θέσεις του Κωνσταντίνου Τσάτσου συνάδουν προς το, κατά την τελεολογική ιδίως ερμηνεία τους, πνεύμα των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος του 1975, προεχόντως δε των διατάξεων περί κοινωνικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος). Συγκεκριμένα, προς τούτο συνηγορεί και η εξής επισήμανση του Κωνσταντίνου Τσάτσου: «*Ἀλλὰ πέρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία πρέπει νὰ διασφαλίζῃ στὸ ἄτομο καὶ τὰ ὑλικά ἐκεῖνα ἀγαθὰ ποὺ χρειάζονται γιὰ τὴ συντήρησή του καὶ γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὸ δημιουργικὸ του ἔργο. Ποιό πρέπει νὰ εἶναι τὸ μέτρο τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἐπομένως καὶ τῶν δικαιωμάτων ἐπὶ ὑλικῶν ἀγαθῶν; Τὸ πρόβλημα τοῦτο τῆς διανομῆς διέπεται καὶ ἀπὸ τὸν ὕπατο σκοπὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἀπορρέουν οἱ ἀκόλουθες δύο ἀρχές: α) Ἡ διανομὴ πρέπει νὰ συντελεσθῇ κατὰ τρόπον ποὺ ἡ δημιουργικότητα τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου νὰ φθάσῃ στὴ μεγαλύτερή της ἀπόδοση, β) Σὲ κάθε ἄτομο πρέπει νὰ δοθοῦν τόσα ὑλικά ἀγαθὰ καὶ νὰ ἀναγνωρισθοῦν τόσα δικαιώματα γιὰ τὴν κτήσιν καὶ τὴν ἀπόκτησιν ὑλικῶν ἀγαθῶν ὥστε, στηριζόμενον καὶ σὲ αὐτά, νὰ φθάσῃ στὴν μεγαλειότερη δυνατὴ δημιουργικὴ του ἐπίδοσιν, ἀλλὰ χωρὶς νὰ περιορίζῃ τὴν ἴδια ἐπίδοσιν ὅλων τῶν ἄλλων.*» («Πολιτική», σελ. 221). Στο σημείο αυτό πρέπει να προστεθεί, για την πιο ολοκληρωμένη αντίληψη της εν προκειμένω θεώρησης του Κωνσταντίνου Τσάτσου, ότι οι ως άνω θέσεις του εντάσσονται, καταδήλως, στις γενικότερες αναλύσεις του και τοποθετήσεις του περί της ουσίας της Διανεμητικής Δικαιοσύνης στο πεδίο του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου.

β3) Καταληκτικώς, πρέπει να τονισθεί emphaticώς και η όλη θεώρηση του Κωνσταντίνου Τσάτσου ειδικώς περί των πολιτικών δικαιωμάτων και της σημασίας τους για την κατά τις διατάξεις του άρθρου 5 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Καθώς και η εντεύθεν συμπερασματική διαπίστωσή του ότι δίχως την ακώλυτη άσκηση των θεμελιωδών πολιτικών δικαιωμάτων δεν νοείται η ακώλυτη άσκηση των εν γένει δικαιωμάτων, οιασδήποτε μορφής. Και τούτο διότι αυτή ακριβώς η θεώρηση μπορεί να καταδείξει την απόλυτη προσήλωση του Κωνσταντίνου Τσάτσου στην αρχή του Συντάγματος του 1975 περί του κανονιστικού πυρήνα της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, κατ' εξοχήν αναφορικά με την δημοκρατικώς επιβεβλημένη σύλληψη και εφαρμογή της στην πράξη της αρχής της αντιπροσώπευσης. Και ως προς αυτό αρκεί το ακόλουθο, άκρως περιεκτικό, απόσπασμα: «*Ἀλλὰ γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῇ ἡ δημιουργικὴ του παρουσία μέσα στὴν πολιτικὴ κοινωνία, χρειάζεται τὸ ἄτομο καὶ πολιτικὰ δικαιώματα. Μὲ αὐτὰ θὰ διεκδικήσῃ, μέσα στὸ σύστημα τῶν πράξεων ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πολιτικὴ ἐξουσία, τὸ μέτρο συμμετοχῆς καὶ ἐπιβολῆς ποὺ τοῦ ἀνήκει. Ἐφ' ὅσον ἰδεατὸ τέρμα εἶναι ἡ αὐτόνομη προσωπικότητα, ἐκείνη ποὺ θέτει ἡ ἴδια στὸν ἑαυτὸ της τοὺς νόμους, κατὰ τοὺς ὁποίους πρέπει νὰ πράττῃ, εἶναι ἡ νάγκη κα*

ὡς ἡ ἴδια νὰ θεσπίσῃ τοὺς νόμους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας στὴν ὁποίαν ὑπόκειται. Φυσικὰ τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ ὅλα τὰ ἄτομα καὶ ἐπομένως κάθε ἄτομο θὰ τὸ μοιρασθῇ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα. Δὲν περιορίζεται ὅμως τὸ δικαίωμα αὐτὸ στὴ θεσπίσιν αὐτῶν τῶν νόμων, ἀλλὰ ἐκτείνεται καὶ στὴν ἐφαρμογὴ τους, σὲ ὅ,τι σχετίζεται ἐπομένως μὲ τὴ λειτουργία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.» («Πολιτική», σελ. 231). Κατὰ τα λοιπά, καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο ἡ ἀντιπροσώπευση αὐτὴ λειτουργεῖ στὴν πράξιν διὰ τῆς πρόσφορης ἀσκήσεως τῶν θεσμοθετημένων πρὸς τούτο πολιτικῶν δικαιωμάτων, παραπέμπω στα ὅσα ἐκτέθηκαν προηγουμένως, καὶ στὸν οἰκεῖο τόπο, ἀναφορικὰ με τὶς γενικότερες ἀντιλήψεις τοῦ περὶ τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ τρόπου συμμετοχῆς τῶν πολιτῶν στὴν ἐκλογὴ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Λαοῦ με συγκεκριμένη θητεία καὶ μέσω ἀμεσης, μυστικῆς καὶ καθολικῆς ψηφοφορίας.

Υ) Κρίνω σκόπιμο, αὐτὴ ἡ ἐνότης περὶ τῆς ἐκ μέρους τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσο συνολικῆς θεώρησης τῶν δικαιωμάτων στὸ πεδίο τῆς Ἀντιπροσωπευτικῆς Δημοκρατίας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦ Κράτους Δικαίου, νὰ ολοκληρωθεῖ με ὁρισμένες ἀναφορὰς τοῦ στὸν θεσμὸ τῆς ἀπαγόρευσης τῆς κατάχρησης δικαιώματος, μολονότι ἤδη ἔχουν παρατεθεῖ ἀρκετὰ στοιχεῖα τοῦς κατὰ τὴν προηγηθεῖσα ἀνάλυσιν τῶν γενικότερων σκέψεων τοῦ περὶ τῆς ἐκτασεως τοῦ ἀνεκτοῦ περιορισμοῦ τῶν δικαιωμάτων.

Υ1) Καὶ τούτο διότι αὐτές οἱ ἀναφορὰς ἀναδεικνύουν ἀπὸ τὴν μίαν πλευρὰ τὸ πὼς ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος ἀντιλαμβάνεται τὰ ὅρια τῆς Ἐλευθερίας ἐν γένει καὶ, ἐπομένως, τὰ ὅρια τῆς ἀκώλυτης ἀσκήσεως τῶν δικαιωμάτων. Καὶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὸ πόσο οἱ ὡς ἄνω ἀναφορὰς ἀποδίδουν πιστὰ τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ τῆς προαναφερθεῖσας διατάξεως τοῦ ἀρθροῦ 25 παρ. 3 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος περὶ κατάχρησης δικαιώματος. Σὲ σημεῖο μάλιστα ὥστε οἱ ἐν λόγῳ παρατηρήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσο νὰ εἶναι χρήσιμες καὶ γιὰ τὴν μελλοντικὴ ἐκτελεστικὴ νομοθεσία τῆς διατάξεως αὐτῆς.

Υ2) Γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Τσάτσο, λοιπόν: «Ἡ δημοκρατία δὲν εἶναι λιγώτερο δημοκρατία ὅταν ἀπαγορεύει τὴν κατάχρησιν ἢ τὴν κακὴν χρῆσιν, ἀπὸ μέρους τῶν ἀτόμων, τῶν ἐλευθεριῶν ποὺ συνθέτουν τὴν φυσιογνωμίαν της, ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ὅταν ἀπαγορεύει τὴν κατάχρησιν εἰς βάρος αὐτῶν τῶν ἐλευθεριῶν ἀπὸ μέρους τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἡ ἀληθινὴ δημοκρατία ἀπαγορεύει καὶ τὴν μίαν καὶ τὴν ἄλλην ὑπερβασίαν. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα σκέψεις καθαρὰ καιρικῆς σκοπιμότητος θὰ προσδιορίσουν τὴν ἐκτασιν τῆς διατάξεως, τὶς κυρώσεις, τὴν δικονομίαν τῆς ἐφαρμογῆς των. Μπορεῖ ὁ νομοθέτης, κάνοντας τὴν πρόβλεψιν ὅτι μόνον ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι πιθανὸν νὰ καταχρασθῇ τῆς ἐξουσίας τῆς εἰς βάρος τοῦ πολίτου, μόνον γιὰ αὐτὴν τὴν περίπτωσιν νὰ θεσπίσῃ κυρώσεις καὶ ἀπαγορεύσεις. Μπορεῖ ἐπίσης νὰ προβλέψῃ ὅτι ὁ κίνδυνος κατάχρησης ὑπάρχει καὶ

ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, ἀλλὰ ὅτι ὁ κίνδυνος τῆς κατάχρησης ἀπὸ τὰ ἄτομα εἶναι μικρότερος καὶ πάλι νὰ διαμορφώσῃ τὴν νομοθετικὴν ἐπιταγὴ ἔτσι ὥστε νὰ μὴ ν κολάζεται ἡ κατάχρηση εἰς βάρος τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀλλὰ μόνο εἰς βάρος τοῦ πολίτου. Μπορεῖ ὅμως, μὲ ἐξ ἴσου ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα, νὰ σκεφθῇ καὶ ἀντίστροφα.» («Πολιτική», σελ. 237-238).

Επίλογος

Συνοψίζοντας τις αναλύσεις που προηγήθηκαν θεωρώ πως μπορεί να υποστηριχθεί, βασίμως, ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος -με επίκεντρο τις σκέψεις του οι οποίες εκτίθενται κυρίως στην «Πολιτική» του και στο πλαίσιο της όλης φιλοσοφικονομικής του θεώρησης όπως αυτή προκύπτει και από τις νομικές μελέτες του- έμεινε πάντα προσηλωμένος στις αρχές μιας Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας βασισμένης στο Κράτος Δικαίου και στις εγγυήσεις ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Επομένως και στις αρχές εκείνες, οι οποίες αποτυπώνονται κανονιστικώς στο Σύνταγμα του 1975 ως προς την Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, το Κράτος Δικαίου και τα Θεμελιώδη Δικαιώματα του Ανθρώπου. Κατ' ακολουθία τούτων είναι προφανές ότι οι σκέψεις αυτές του Κωνσταντίνου Τσάτσου αναδεικνύονται πρόσφορες και για την διαχρονική ερμηνεία των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος του 1975, κατ' εξοχήν σύμφωνα με το πνεύμα τους και τον σκοπό τους.

A. Αν πρέπει να μείνει κανείς περισσότερο σε ορισμένα σημεία της κατά τα ως άνω φιλοσοφικονομικής θεώρησης του Κωνσταντίνου Τσάτσου πιστεύω πως πρόκειται πρωτίστως για εκείνα που αφορούν τα Θεμελιώδη Δικαιώματα του Ανθρώπου, πάντοτε υπό το φως των επιταγών του Κράτους Δικαίου. Και τούτο διότι τα σημεία αυτά καταδεικνύουν, και δη με έμφαση, την ουσία αλλά και την ποιότητα του γνησίως φιλελεύθερου στοχασμού του. Ενός στοχασμού που περιστρέφεται αενάως γύρω από τον Άνθρωπο, ο οποίος διά των δικαιωμάτων του είναι σε θέση να υπερασπίζεται την αξία του και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του, κατά τις προβλέψεις των διατάξεων των άρθρων 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 του Συντάγματος. Με την αναγκαία, βεβαίως, διευκρίνιση ότι κατά τον Κωνσταντίνο Τσάτσο η Ελευθερία και η ακώλυτη άσκηση των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν είναι απόλυτη, δεδομένου ότι το ίδιο το Σύνταγμα προβλέπει, και ορθώς, τους περιορισμούς εκείνους οι οποίοι είναι πρόσφοροι για να αποτρέπουν κατά περίπτωση τον φορέα των δικαιωμάτων τούτων από την καταχρηστική άσκησή τους. Και αν, επίσης, πρέπει να επισημανθεί κάτι περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση είναι, ίσως, η συμβολή του Κωνσταντίνου Τσάτσου στην υιοθέτηση του όρου «αξία» του Ανθρώπου στο ρυθμιστικό πεδίο του άρθρου 2 παρ. 1 του Συντάγματος, το οποίο έτσι καθιερώνει μια γενική ρήτρα

ανθρωπιστικού περιεχομένου. Ρήτρα η οποία φωτίζει ερμηνευτικώς και κάθε άλλη σχετική συνταγματική διάταξη, στο μέτρο που προσδίδει στο Σύνταγμα γενικότερα, καίρια, ανθρωπιστικά χαρακτηριστικά. Ας σημειωθεί ότι ο όρος «αξία» στο άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος έχει τόσο μεγαλύτερη ερμηνευτική σημασία εν προκειμένω, όσο η έννοια της «αξίας» είναι προδήλως ευρύτερη της έννοιας της «αξιοπρέπειας» -την οποία έχουν υιοθετήσει πολλά άλλα Συντάγματα διεθνώς- ακριβώς επειδή διασφαλίζει την προστασία του Ανθρώπου από την κυοφορία του έως τον θάνατό του. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η προσφυγή στον όρο «αξία» του Ανθρώπου από τους συντάκτες του Συντάγματος του 1975 οφείλεται και σε πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Τσάτσου. Και τούτο όχι μόνο διότι ο όρος αυτός ανταποκρίνεται στην φιλοσοφικονομική θεώρηση του Κωνσταντίνου Τσάτσου ιδίως ως προς τα Θεμελιώδη Δικαιώματα του Ανθρώπου. Αλλά και, επιπροσθέτως, διότι αυτό προκύπτει με τεκμηριωμένο τρόπο από τον σχετικό διάλογο μεταξύ του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Γεωργίου Αλεξάνδρου Μαγκάκη κατά την συνεδρίαση της Β΄-προπαρασκευαστικής- Υποεπιτροπής για την σύνταξη του κειμένου του Συντάγματος του 1975, την 29^η Ιανουαρίου 1975 (βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών επί των συζητήσεων του Συντάγματος του 1975, συνεδρίαση της Β΄ Υποεπιτροπής της 29^{ης} Ιανουαρίου 1975, σελ. 418).

Β. Ένα δεύτερο -και εν πολλοίς συναφές προς το πρώτο- σημείο του Συντάγματος του 1975, στο οποίο φαίνεται να «πλανάται» ευκρινώς το πνεύμα του Κωνσταντίνου Τσάτσου, είναι εκείνο που σχετίζεται με την συνταγματική κατοχύρωση του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου διά της άσκησης των Κοινωνικών Δικαιωμάτων, ως δικαιωμάτων τα οποία διασφαλίζουν στον φορέα τους, εκτός από την εν γένει αμυντική προστασία του, και την δυνατότητα να απαιτήσει από τα αρμόδια κρατικά όργανα την κατά περίπτωση νομοθετημένη κοινωνική παροχή, ιδίως εφόσον αυτή μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αγωγίμης αξίωσης. Τα όσα προεκτέθηκαν ως προς τον φιλοσοφικονομικό στοχασμό του Κωνσταντίνου Τσάτσου αναφορικά με την «διανομή των αγαθών» μεταξύ των μελών του κοινωνικού συνόλου, και δη υπό όρους αναλογικής ισότητας και επέκεινα Διανεμητικής Δικαιοσύνης, μαρτυρούν αψευδώς. Πέραν όμως της αμιγώς νομικής του σημασίας ο στοχασμός αυτός του Κωνσταντίνου Τσάτσου αποσαφηνίζει και το νόημα του, βεβαίως ιδιόμορφου κατά τα προεκτεθέντα, φιλελευθερισμού του. Συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν φιλελευθερισμό ο οποίος σηματοδοτείται από ένα διπλό πρόσημο, το δημοκρατικό και το κοινωνικό. Διπλό πρόσημο, το οποίο μάλλον έλκει την καταγωγή του από τις οιονεί «αρχέγονες» πολιτικές καταβολές του Κωνσταντίνου Τσάτσου, για τις οποίες έχουν γραφεί πολλά. Αρκεί, λοιπόν, να επισημανθεί εδώ ότι ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, ως συνεπής φιλελεύθερος κατά τα ιδεολογικά του πιστεύω, ουδέποτε συμβιβάσθηκε με τις απόψεις ενός στείρου και

ακραίου φιλελευθερισμού, υπό την καλύπτρα του ανεξέλεγκτου νεοφιλελευθερισμού, απομονωμένου στην αντίληψη ότι το Κράτος εγγυάται μεν το Κράτος Δικαίου και την Αρχή της Νομιμότητας, ουδόλως όμως παρεμβαίνει για να συμβάλει ενεργώς στην διαμόρφωση του κοινωνικοοικονομικού γίγνεσθαι, και ιδίως στην κοινωνική στήριξη των ασθενέστερων μελών του κοινωνικού συνόλου. Με άλλες λέξεις ουδέποτε συμβιβάσθηκε με εκείνο, το οποίο στις μέρες μας αναδύεται, προκλητικώς και υπό τον μανδύα τόσο της περιθωριοποίησης του Ανθρώπου όσο και της γιγάντωσης των ανισοτήτων, με τα στοιχεία ενός ακραίου νεοφιλελευθερισμού που, δυστυχώς, αντί να στοχοποιείται ενεργώς και να αποδυναμώνεται κερδίζει ολοένα και περισσότερο έδαφος διεθνώς. Και ως προς αυτή την διάστασή της η σκέψη του Κωνσταντίνου Τσάτσου είναι πάντα επίκαιρη για την ερμηνεία και την εφαρμογή των διατάξεων εκείνων του Συντάγματος του 1975, οι οποίες εγγυώνται τα Κοινωνικά Δικαιώματα και προδιαγράφουν την φύση της έκτασης και των ορίων του κρατικού παρεμβατισμού. Διότι το Σύνταγμα του 1975, ιδίως μετά και την αναθεώρηση του 2001, διακρίνεται για τα ανθρωπιστικά-κοινωνικά του χαρακτηριστικά και για τον αντίστοιχο προσανατολισμό του καθιερούμενου από αυτό κρατικού παρεμβατισμού με στόχο την δόμηση ενός πραγματικού Κοινωνικού Κράτους Δικαίου. Σε βαθμό μάλιστα ώστε στην Χώρα μας –και οπωσδήποτε εφόσον εκτός από την Νομοθετική Εξουσία και την Εκτελεστική Εξουσία αρθεί στο ύψος των περιστάσεων ιδίως η Δικαστική Εξουσία– να είναι εκτός από ευκταία και εφικτή, εν πάση περιπτώσει, η αποτροπή του διαβρωτικού κινδύνου εκ νέου ανάπτυξης φαινομένων ακραίου νεοφιλελευθερισμού.»